

УДК 141

ДО КРИТИКИ ВЧЕННЯ Г. В. Ф. ГЕГЕЛЯ ПРО КАТЕГОРІЇ**В. Г. Семенов**

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут», Київ, Україна
kafedra_filosofia@ukr.net*

У статті критично розглядається панлогічне вчення Г.В.Ф. Гегеля про категорії, тенденційний вплив якого є однією з причин того, що у науковій і навчальній літературі часто і дотепер категорії хибно витлумачуються лише як найбільш загальні поняття. Гегелівська теорія форм інтелектуальної діяльності осмислюється у порівнянні з ґносеологічною логікою І. Канта, який першим в історії світової філософії довів, що категорії є перш за все знаряддями пізнання, а ґносеологія і логіка є науками про взаємодоповнення та взаємоперетворення категоріально-поняттєвих структур.

Ключові слова: ґносеологічна логіка І. Канта, панлогічна філософія Г. В. Ф. Гегеля, категорії як знаряддя пізнання, поняття як знаряддя мислення, взаємодоповнення категорій і понять.

CRITIQUE DOCTRINE G. V. F HEGEL'S CATEGORIES**V. Semenov**

*National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institut», Kyiv, Ukraine
kafedra_filosofia@ukr.net*

The article deals with critical consideration of the pan-logical theory of Georg Hegel on categories. Tendentious influence of this theory is one of the reasons of wrong interpretation of the categories as the most general notions in scientific and educational literature. Hegel's theory of the intellectual property forms is considered in comparison with epistemological logics of I. Kant who was the first in history of the world philosophy to prove that the categories are first of all the cognition tools and epistemology and logics study complementarity and transformation of the categorical-conceptual structures.

Keywords: epistemological logic of Kant, philosophy G. V. F. panlogic Hegel category as an instrument of knowledge, the concept as a tool of thought, complementarity categories and concepts.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Проблема (і термінологія) категорій виникла на теренах філософії. У цьому полягає глибинна закономірність розвитку наукового пізнання і мислення. Ще у стародавній грецькій філософії відбувалося виокремлення з багатоманітності речей, явищ та процесів дійсності специфічних, основоположних елементів усього сущого. Віднайдення першооснов, як то землі, води, повітря, вогню, ефіру тощо означало, що саме відображенню їх надавалося особливе значення, відводилася роль визначеностей чільного, всезагального плану, що не збігається з розмаїттям плінним докільням.

З розвитком філософії, коли досить чітко диференціюється свідомість, як дещо принципово відмінне від буття і виникає підвищений інтерес до власне інтелектуальної діяльності, категорії набувають статусу найбільш загальних понять, кардинальних форм пізнання і мислення. Так, Платон виокремлював п'ять основних категорій: „сущє”, „рух”, „спокій”, „тотожність”, „відмінність”. Арістотель починає називати категорії „своїми власними іменами” і їхньому осмисленню приділяє значної принципової уваги. В трактаті „Категорії”, у „Другій аналітиці” і „Метафізиці” філософом вже подаються таблиці категорій. Під категоріями Арістотель розумів найвищі мислительні узагальнення, які відображають об'єктивну реальність, й іменував їх „загальними родами сказувань про буття”. Це такі всезагальні визначеності: „сутність” („субстанція”), „кількість”, „якість”, „відношення”, „місце”, „час”, „положення”, „стан”, „дія”, „страждання” тощо. Наступники Стагірита робили спроби розподілити категорії на такі, що тяжіють до емпіричного рівня пізнання, та на такі, що є виключно прерогативою „ума” („нуса”), підносили до рангу категорійності інші

форми мислення, визначали їх склад і послідовність, найчастіше по-різному, підходили до з'ясування проблеми категорій як проідеалістично, так і проматеріалістично. Взагалі, найхарактернішою особливістю всіх тлумачень категорій, починаючи від античності й аж до класичної німецької філософії, було з'ясування їхнього змісту (звичайно ж, далеко не повне).

Саме з осмисленням поняттєво-категоріальних вчень цього останнього епохального періоду розвитку світової історії філософії були пов'язані і серйозні прорахунки і вагомі здобутки філософських досліджень з даної проблематики доби існування СРСР.

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Тривалий час радянські фахівці витлумачували категорії з панлогічних позицій, про що свідчить програмна однойменна стаття П. Копніна з „Філософської енциклопедії”. Тут про найголовніше йдеться вже у першому абзаці: „Категорії – основні і найбільш загальні поняття наук, особливо логіки” [19, 472]. Такий дослідницький підхід тих часів до цієї суті справи підкреслювався ще й тим, що у цьому енциклопедичному виданні мала місце ще й окрема стаття А. Кравченка і В. Лазарева „Поняття”, де на основі загальнологічної методології цими авторами наголошується: „Поняття – вузлова форма руху мислення, що відбиває конкретно-всезагальну природу або „загальний тип” певного кола (роду) явищ ...” [21, 311].

Важливою подією на дослідницьких теренах діалектико-матеріалістичної гносеології, логіки та методології в УРСР став видрук в 1980 році в Києві монографії „Категорії діалектики, їхній розвиток і функції”. У цьому виданні українські фахівці М.О. Булатов [7], С.О. Васильєв [9], Є.І. Андрос [1], А.М. Лой [25], Л.В. Озадовська [26], В.Л. Храмова [29] та В.І. Кузнєцов [24] спробували окреслити та сформулювати низку наріжних проблем виникнення, генези, трансформацій та функціонування поняттєво-категоріальних структур, з'ясувати принципи їхньої типології та систематизації і тим самим розпочати долати вузький горизонт інтерпретації категорій-понять з панлогічних позицій.

В 1981 році, знову ж таки в Києві, побачила читацький світ книжка „Світоглядний зміст категорій і законів діалектики” авторами якої були як дослідники з різних міст СРСР (серед яких всіма знані в ті часи Ж.М. Абділдіні, Г.О. Давидова, В.Є. Давидович, Л.П. Буєва, М.С. Качан, В.О. Лекторський), так і вчені з УРСР. І якщо перші з них в своїх розділах до тематики категорій-понять поставилися „традиційно”, то наші співвітчизники В.І. Шинкарук [30], О.І. Яценко [31], М.О. Булатов [4], С.Б. Кримський [22], В.О. Звіглянч [16], В.І. Кузнєцов [23] та Є.І. Андрос [3] не тільки розвинули новаторські підходи до осмислення проблематики категоріально-поняттєвих утворень з попередньої монографії 1980 року, а й доповнили їх світоглядно-культурологічними аспектами.

Без перебільшень, центр осмислення теорії категорій і понять на певний час перемістився з Москви до Києва у зв'язку з публікацією в нашій столиці в 1981 році монографічного дослідження М.О. Булатова „Логічні категорії і поняття” [5]. Тут український вчений новачіно висвітлює функції категорій у визначенні понять, категоріальну класифікацію понять, з'ясував способи співвідношення понять і категорій, фази взаємоперетворення категорій і понять, окреслив місце категорій і понять в системі знань та подав власне розуміння категоріальних вимірів основних різновидів логік.

Щойно зазначена монографія М.О. Булатова отримала схвальні оцінки науково-філософської спільноти всієї України. Її вивчали і використовували як теоретичну основу для багатьох наукових розвідок представники фактично всіх філософських галузей знань. Інтегральним же продовженням доробків, ідей та інтенцій цієї етапної книжки стала колективна праця співробітників Інституту філософії АН УРСР 1983 року видання „Категорії філософії і категорії культури”. Її автори М.О. Булатов [6], В.О. Звіглянч [17], Є.І. Андрос [2], В.Г. Табачковський [28], С.О. Кошарний [20] та Є.К. Бистрицький [8] в межах культурно-історичного процесу виявили шерег фундаментальних взаємообумовленостей категоріально-поняттєвого устрою філософії з аналогічними визначеностями культури та продемонстрували ефективність такої методології до трансдисциплінарних досліджень.

На жаль, об'єктивно обставини склалися так, що після 1983 року в тогочасній УРСР теоретично значущих публікацій з категоріально-поняттєвої проблематики не з'явилось. „Офіційно наукова” ж Москва на вище перераховані досягнення українських вчених відреагувала „специфічно”. В 1989 році в „Філософському енциклопедичному словнику” в статті О.Г. Спіркіна і М.Г. Ярошевського „Категорії”, як і десятки років тому назад, категорії визначаються лише як „загальні, фундаментальні поняття”, а у списку літератури до неї відсутня етапна монографія М.О. Булатова [27]. Як і десятки років тому назад, у цьому „Словнику” є окрема стаття „Поняття” (автор Д.П. Горський), де поняття визначається лише з вже зазначених загальнологічних позицій [15, 494-495].

Тематика категорій ↔ понять є перманентно актуальною, такою, яка особливо активізується за умов сьогоденного теоретико-методологічного плюралізму, бо тільки категоріально-поняттєвими засобами можливо дисциплінувати будь-яке наукове дослідження. У зв'язку з цим сучасна українська науково-філософська спільнота має реанімувати всі досягнення наших вітчизняних попередників, які плідно займалися вивченням теорії категорій і понять та продовжити цю роботу відповідно до новітніх завдань філософування. Ця ж стаття присвячується дослідженню однієї з ключових проблем історико-філософської науки, від правильного розуміння якої принципово залежить розв'язання багатьох задач категоріально-поняттєвої культури.

Винятково важливу роль у вивченні сутності категорій належить І. Канту, який першим в історії світової філософії послідовно обґрунтував активність людського пізнання (й інтелекту в цілому) і аргументовано довів, що пізнавальна діяльність людини є знаряддевою. Знаряддями ж пізнання у філософії німецького мислителя перш за все є категорії.

Кант класифікував все існуюче і можливе філософське знання за основними здібностями душі, яких вчений виокремлював три: здібність пізнання, здібність бажання та здібність отримання відчуття задоволення і незадоволення. Відповідно, кантівська філософська система складається з „Критики чистого розуму” (1781) – теорії пізнання; „Критики практичного розуму” (1788) – теорії моральності; та „Критики здібності судження” – телеології, теорії доцільності в дійсності, людській праці і мистецтві. У свою чергу, за Кантом, людині притаманні три основні пізнавальні здібності: чуттєвість, розсудок і розум, відповідно до яких „Критика чистого розуму” поділяється на „трансцендентальну” (таку, що є у можливості) естетику, „трансцендентальну аналітику” і „трансцендентальну діалектику”. „Трансцендентальна естетика” – це теорія чуттєвості, де дається відповідь на запитання: „Як можлива чиста (теоретична) математика?”. „Трансцендентальна аналітика” – це та частина теорії пізнання і мислення, в якій дається відповідь на запитання: „Як можливе чисте природознавство?”. Нарешті, „Трансцендентальна діалектика” – це також частина теорії пізнання і мислення, але в ній вже досліджується проблема: „Чи можлива метафізика (філософія) як наука?”.

У гносеологічному вченні Канта за допомогою чуттєвості предмети нам лише даються; пізнаються і мисляться ж вони вже завдяки діяльності розсудку, який оперує категоріями і підносить знання до рівня понять і суджень. У „Трансцендентальній аналітиці” філософом наводиться „таблиця категорій” (чотири рубрики, кожна з яких складається з трьох позицій): 1. Кількості: Єдність, Множинність, Цілокупність; 2. Якості: Реальність, Заперечення, Обмеженість; 3. Відношення: Притаманність і самостійне існування, Причинність і залежність (причина і наслідок), Спілкування (взаємодія між тим, на що спрямована дія); 4. Модальності: Можливість – неможливість, Існування – неіснування, Необхідність – випадковість” [18, 175]. Найповажніші кантознавці зазначають, що цю таблицю автор „Критики чистого розуму” склав, узагальнюючи різні класифікації суджень і умовиводів у формальній логіці, що удосконалювалася після Арістотеля впродовж більше ніж двох тисячоліть, і що із зазначених класифікацій філософу дійсно вдалося виокремити найусталеніше у формально-логічному устрої категорій. Звернемося до кантівських прикладів функціонування категорій (функціональних „правил” пізнання). Оформлення констатацій чуттєвості призводить до появи так званих „суджень сприйняття” (наприклад, „сонце світить”, „камінь теплий”). Розсудок, застосовуючи категорії, перетворює „судження сприйняття” на „судження досвіду”. Так, якщо судження сприйняття „сонце світить” і „камінь теплий” сполучити (підвести під) категорію „причинності”, то ми отримаємо досить ґрунтовне судження досвіду – „сонце є причиною нагрівання каменю”, а якщо до цих же початкових суджень застосувати категорії „субстанціональності”, „всезагальності” і „необхідності”, то ми вже будемо мати межово досконале судження досвіду – „сонце є причиною нагрівання всіх тіл на земній поверхні”.

З післякантівської філософії (особливо з філософської системи Г.В.Ф. Гегеля) зрозуміло, що навіть основних категорій пізнання і мислення значно більше, ніж ті дванадцять, про які йшлося у „Критиці чистого розуму”. Але поспішати відмовлятися від ідеї „таблиці категорій” Канта не слід, бо у його вченні фактично категорійну роль і категорійні функції виконують ще й так звані „трансцендентальні схеми” („чуттєві поняття”). Кенігзберзький мислитель вважає, що чуттєвість позбавлена функцій „синтезу уявлень”. Синтез є виключно дією здібності уяви („воображення” – рос.). Основним „недоліком” чистих розсудкових понять (категорій) є те, що вони зовсім неоднорідні з чуттєвими спогляданнями. Кант був впевнений, що має існувати дещо третє, однорідне, з одного боку, з категоріями, а з іншого – з явищами-спогляданнями. „Це уявлення-посередник має бути чистим (таким, що не містить у собі нічого емпіричного) і тим не менше, з одного боку, інтелектуальним, а з іншого – чуттєвим. Саме такою є трансцендентальна схема” [18, 221]. За Кантом, людина за допомогою продуктивної уяви має створити схему „круглого як такого” раніше, ніж вона стане спроможною класифікувати і пізнавати весь шерег предметів як круглих (тарілка, монета, обруч тощо). У „Критиці чистого розуму” написано: „... Схема чуттєвих

понять ... є продуктом і немов монограмою чистої здібності уяви а priori; перш за все, завдяки схемі і відповідно до неї стають можливими образи, але пов'язуватися з поняттями вони завжди мають тільки за допомогою певних схем, і самі по собі вони збігаються з поняттями не повністю; схема ж чистого розсудкового поняття є чимось таким, що неможливо привести до будь-якого образу; вона є лише чистим, таким, що виражає категорію, синтезом відповідно до правила єдності понять взагалі ..." [18, 223-224]. Чисте ж природознавство у кантівському розумінні можливе не тільки завдяки існуванню „апріорних основоположень розсудку” (головними з яких є категорії), а й завдяки спроможам суб'єкта створювати весь діапазон „трансцендентальних схем”.

„Трансцендентальна діалектика” з „Критики чистого розуму” також наскрізь просякнута духом кантівської теорії категорій, хоча тут вона частіше за все завуальована дещо іншою термінологією. Якщо у „трансцендентальній аналітиці” головною пізнавальною здібністю був „розсудок”, то у цій заключній частині теоретико-пізнавальною головувє вже „розум”. У Канта розум є тим самим розсудком, але таким, який у прагненні пізнати необмежено багато, неначе „сміливий Дон Кіхот”, сам того не помічаючи, виходить за межі „будь-якого можливого досвіду” і починає оперувати вже не „поняттями” і „категоріями”, а „ідеями”. Ідеї ж – „це поняття про досконалість, до якої, правда, можна наближатися, але якої не можна ніколи повністю досягти” [18, 439]. У трансцендентальній діалектиці як гіпотетичному вченні „про надчуттєві начала буття” містяться три наріжні ідеї: „психологічна” (ідея єдиної, нематеріальної, безсмертної душі); „космологічна” (ідея про світ як сукупність умов існування всіх явищ у їхній повноті); „теологічна” (ідея існування Бога у сенсі принципу повної сукупності всього дійсного і можливого). Після послідовних і обсягових розмірковувань Кант доходить висновку: метафізика, найголовнішими складовими якої є „раціональна психологія”, „раціональна космологія” і „раціональна теологія”, як дискурсивна (послідовно доказова) дисципліна на кшталт тієї ж механіки неможлива. Те ж існування Бога теоретично „не можна довести, але й не можна спростувати”. Саме тому ідеям розуму властивий не „конститутивний” (законодавчий), а тільки „регулятивний” (орієнтовний) характер. А регулятивність є лише „умовними правилами” дій суб'єкта у нескінченному процесі „пізнавального регресу”.

Вчення Канта про категорії заслуговує на такі висновки. З кантівською позицією щодо необхідності поняттєво-категоріальної серцевини, ядра пізнання і мислення (яка міститься в „таблиці категорій”) слід погодитися, бо без такої основи суб'єкти інтелектуальної діяльності будуть дезорієнтовані, приречені на зайві помилки, змушені щоразу „відкривати старі велосипеди”. Але навіть найусталеніші поняття-категорії і їхні комбінації – не є вічними, їхня кількість, зміст і взаємозв'язки генетично змінні. „Таблиця категорій” Канта є антиісторичною, і у цьому полягає її найсуттєвіша вада. З кантівською концепцією „трансцендентальних схем” є всі підстави солідаризуватися, бо не тільки титульні інтелектуальні формоутворення є засобами пізнання і мислення, категоріальні функції виконують всі без винятку поняття. Єдине, чого немає у гносеології Канта, то це навіть спроби класифікувати трансцендентальні схеми, хоча б на такі, що перебувають під безпосереднім впливом „категорій”, та на такі, які від них віддалені до „невпізнаваності”.

Найефективнішим продовженням попереднього вивчення класичних теорій категорій є перехід в осмисленні цієї проблематики від Канта одразу до Гегеля. Вчиняючи у такий спосіб, ми отримуємо можливість безпосередньо з великою дослідницького корисністю порівнювати два найвеличніші ідеалістичні вчення про категоріально-поняттєві засоби та форми пізнання і мислення. За таких обставин вчення Канта про категорії суттєво допомагатиме розуміти філософування Гегеля на цих теренах, як і навпаки, гегелівський поняттєвий інструментарій надаватиме змогу більш адекватно оцінити кантівську теорію категоріальності гносеології та логіки.

Принципова і системна оцінка Гегелем теоретико-пізнавальної філософії Канта міститься у розділі „Критична філософія” з його „Логіки” (1817). Тут спочатку зазначається, що критична філософія вважає „досвід єдиним підґрунтям пізнання”, яке обмежується лише цариною „світу явищ”, і не здатне ні за яких обставин заглибитися у „прірву речей у собі”. Після цього Гегель констатує: у кантівському розумінні основними складовими досвіду є „чуттєвий матеріал” і „всезагальні відношення” (взаємозв'язки), що його „упорядковують”; іманентними властивостями чуттєвих сприйнятів є „одиночність” і „випадковість”, а найхарактернішими атрибутами „форм” відношень-взаємозв'язків є „всезагальність” і „необхідність”; „чуттєвий матеріал” суб'єктові пізнання дається „а posteriori”, тоді як „чисті поняття розсудку” носіїв пізнавальної діяльності приаманні „а priori”. Після цього автор „Логіки” заявляє, що критична філософія досліджує цінність „чистих понять розсудку”, але робить це лише у межах феноменологічних протилежностей „суб'єктивності” і „об'єктивності”, де під останньою розуміється все та ж кантівська „всезагальність” і „необхідність”, себто апріорність. Звідси, на думку Гегеля, випливає що у Канта і „чуттєві сприйняття”, і „чисті поняття розсудку” (відтак, увесь досвід) однаково „суб'єктивні” і „дій суб'єктивності нічого не протистоїть, окрім речі у собі” [10, 154]. З цього зрозуміло стає гегелівська класифікація кантівської гносеології як суто „суб'єктивного ідеалізму”.

Найважливішою перевагою теоретичної філософії Канта Гегель вважає її принципово критичний характер та спрямованість на самооцінку, і таку критичність називає „дуже важливим кроком уперед” для свого часу. У розділі „Критична філософія” зазначається, що „наївне мислення” докантивської „метафізики”, нічого не підозрюючи, користувалося філософськими „визначеностями” (тобто категоріями та поняттями) так, наче „вони виникали одразу і самі собою”. Кант же, пише Гегель, поставив вимогу, „щоб мислення само себе дослідило і встановило, якою мірою воно здатне до пізнання”. Але таке дослідження може відбутися лише одночасно із здійсненням та удосконаленням самого пізнання. На жаль, сам Кант цього не розумів. Він думав, що чисті форми мислення (категорії) можна встановити і засвоїти фактично ще до самого процесу пізнання. Саме у зв’язку з останнім Гегель заявляє: „Тут (у Канта – В.С.), безсумнівно, закладена правильна думка, що предметом пізнання ми маємо зробити самі ж форми мислення. Але тут же закладається помилкова думка, що ми маємо пізнати до того, як приступимо до пізнання, що ми не повинні увійти у воду раніше, ніж навчимося плавати” [10, 155, 154].

Проблема категорій, по суті, є центральною у гегелівському висвітленні „Критичної філософії” з „Логіки”. Про те, що це саме так, передусім свідчить лаконічно-підсумкова характеристика „Трансцендентальної аналітики” Канта і „розсудку” як основоположної пізнавальної здібності цієї головної частини кантівської гносеології. Вона така: „Категорії не можуть бути визначеннями абсолютного, адже воно не дається у сприйнятті, і тому розсудок, чи то пізнання за допомогою категорій, не в змозі пізнати речі у собі” [10, 161]. Тобто все цілком зрозуміло: у Канта „розсудок” – це пізнання за допомогою категорій, а пізнання, у свою чергу, є оперування розсудку категоріями. Але Гегель після цього правомірно заявляє, що кантівське вчення про категорії не вичерпується його „Трансцендентальною аналітикою”, а поширюється і на „Трансцендентальну діалектику”. У „Логіці” зазначається, що тільки Кант з’ясував відмінність між „розсудком” і „розумом”, яка полягає в тому, що предметом першого є „скінченне” і „обумовлене”, а останнього – „нескінченне” і „безумовне”. За Гегелем, проблема „розум-категорії” у Канта – це проблематика „застосування”, „яке розум робить з категорій для пізнання своїх предметів, за якого обмірковується зміст категорій, хоча б з боку деяких визначеностей ...”. У взаємозв’язку кантівського розуму з категоріями автор „Логіки” вбачає „другу сторону критики розуму, яка сама по собі є важливішою за першу” (за проблему „розсудок-категорії” – В.С.) [10, 163].

Осмислюючи суть „чистих розсудкових понять” (категорій) Гегель звинувачував Канта у тому, що ці наріжні засоби пізнання у нього „пусті”, бо є лише чистими формами для упорядкування чуттєво-емпіричного змісту. Проте стерильної чистоти-пустоти на теренах пізнання та мислення не буває; чистота могла б бути тотожною лише невизначеності. У зв’язку з цим, у „Логіці” зазначається, що кантівським категоріям притаманний певний зміст уже в міру їх „визначеності”; те ж, що вони позбавлені безпосереднього просторово-часового змісту, слід характеризувати не як їх недолік, а як беззаперечну їх перевагу. З подібних неоднозначностей та прихованих суперечностей кантівської гносеології Гегель виокремлює її очевидні надбаня й у межах взаємоділення „розуму” з „категоріями”. З усієї „Трансцендентальної діалектики” Канта філософ зосереджується на проблемі „застосування категорій до безумовного” (що є суто „метафізичною справою”), бо оцінює її як „особливо цікаву”, а відтак, і повчальну. Я ж, будучи обмеженим обсягом цієї статті, стисло висловлюся лише стосовно гегелівської інтерпретації кантівського застосування категорій у межах „космологічної ідеї”.

Як уже зазначалося, „космологічна ідея” у Канта – це ідея про світ як сукупність умов існування всіх явищ у їх повноті. Намагаючись пізнати цю ідею „безумовного” (метафізичного) ґатунку розум впадає в „антиномію”, себто виходить на два протилежні судження про один і той же предмет, які обґрунтовуються з однаковою переконливістю. Наприклад, у „першій антиномії” йдеться про те, чи є світ обмеженим або необмеженим у просторі й часі. За Кантом, обґрунтування і тези, і антитези є однозначно співрозмірними та однаково вагомими. „Розв’язання” ж антиномії-протиріччя полягає в тому, що стає зрозумілим: такі антиномічні протилежності властиві не самому „предмету у собі”; їх носієм є виключно „розум”. Виходить, стверджує Гегель, що у „Критичній філософії” „саме категорії ... приводять до протиріччя”, саме розум впадає у протиріччя тільки завдяки застосуванню категорій, бо ... це застосування принципово необхідне, і у розуму немає для пізнання жодних інших визначеностей, окрім категорій”. Для Канта антиномії чистого розуму, як і трансцендентальні ідеї „душі” і „Бога”, стали підґрунтям для агностичних висновків: метафізика як дискурсивна дисципліна неможлива. По-іншому гносеологічну ситуацію, створену кантівською „трансцендентальною діалектикою” оцінює Гегель. „Думку” про те, „що протиріччя, яке визначеності розсудку покладають у розумову сферу суттєво і з необхідністю”, він оцінює як „один з найважливіших успіхів філософії нового часу”. Але тут же Гегель додає: „Наскільки ця точка зору є глибокою, настільки ж тривіальним є розв’язання її протиріччя; воно являє собою лише загравання з мирськими речами. Не сутність світу носить у собі язву проти-

річчя, а тільки-но мислячий розум". Наслідки ж кантівського філософування щодо застосування категорій у межах компетенції чистого розуму автор „Логіки” визначає такими словами: „Пізнання є за своєю суттю визначаючим і визначеним мисленням; якщо ж розум є лише пустим, невизначеним мисленням, то він нічого не мислить. Коли ж насамкінець розум зводиться до тотожності (антипомічності – В.С.), ... то він до того ж щасливо звільняється від протиріччя шляхом безумовного жертвування взагалі всім змістом і змістовністю” [10, 166-167].

Для подальшого висвітлення гегелівського вчення про категорії ще звернемося до найгостріших оцінок гносеології Канта, які містяться у розділі „Критична філософія” з „Логіки” і скомпонуємо їх. В останньому параграфі зазначеної частини Гегель пише: „Критичній філософії належить та велика негативна („отрицательная” – рос. – В.С.) заслуга ...”. Навіть без продовження цього положення („що вона заявила, що визначення розсудку належать царині кінцевого і ... не досягають істини ...”) стає зрозумілим, що автор „Логіки” у підсумковому варіанті весь „позитив” кантівської гносеологічної логіки схильний виражати через „негатив”. Сторінкою до цього Гегель категорично заявляє: „Вона (кантівська філософія – В.С.) залишає цілковито недоторканими категорії і метод звичаєвого пізнання” (дослідного природознавства – В.С.). Це положення також можна розуміти як підсумкове. Безапеляційно сприймаються і два гегелівські положення щодо категоріальності діяльності „розуму”, на якій я вже зупинявся. 1. „За Кантом, діяльність розуму полягає винятково у систематизації за допомогою категорій матеріалу сприйняття; тобто у зовнішньому його упорядкуванні, і принципом розуму є при цьому тільки його суперечливість”. 2. „Розум дає тільки формальну єдність для спрощення і систематизації досвіду, ... він є каноном, а не органом істини, ... він спроможний нам дати не доктрину нескінченного, а лише критику пізнання”. Завершу цей ряд критичних тирад Гегеля щодо кантівської гносеологічної логіки, однією з найголовніших проблем якої є вчення про категорії, гегелівським положенням, яке він порахував за доцільне оприлюднити ще на самому початку розділу „Критична філософія”, так би мовити, авансом: „У наш час ми вийшли за межі філософії Канта” [10, 183, 182, 176, 175, 157].

В інших частинах „Логіки” її автор ще декілька разів звертається до тлумачення кантівського вчення про категорії, і щоразу ці звернення є відверто критичними. Принципово нового у цій критиці ми нічого не знаходимо, а стикаємося лише із зміною ракурсів розгляду однієї й тієї ж суті справи. Винятково критичним пафосом просякнуті й усі висловлювання Гегеля з його „Науки логіки” (1812 – 1816) щодо теорії категорій Канта, яких там налічується з десяток. Ці висловлювання, як і розрізнені положення з попереднього твору, у дослідницькому сенсі слід визнати за своєрідні додатки до системної гегелівської оцінки кантівського вчення про категорії в розділі „Критична філософія” з „Логіки”. З урахуванням хронології є всі підстави стверджувати, що Гегель фрагментарно розкритикував теорію категорій Канта ще у „Науці логіки”. У 1817 році ж він порахував за необхідне подати у відповідному розділі своєї „Логіки” ще й системну критику цієї теорії (критику із визнанням позитивних надбань), з певними деталізаціями своїх критичних зауважень в інших частинах цього твору, де таке було доречним. Вважаю за доцільне одразу ж зазначити, що Гегель у жодному із своїх основних творів, окрім „Науки логіки” і „Логіки”, ніде послідовно не висловлювався щодо гносеологічно-логічного вчення Канта про категорії. А це слід оцінювати (ні на мить не забуваючи) як суто логічний спосіб осмислення цього кантівського вчення з усіма згубними наслідками такої однобічності.

Позитивне вчення Гегеля про категорії є похідними від критики кантівської теорії з цієї проблематики та стає своєрідним доповненням до цієї критики. Межово стислий виклад гегелівського вчення розпочну з показової термінологічно-етимологічної констатації. У „Науці логіки” зазначається: „Категорії відповідно до етимології цього слова і відповідно до дефініції, яку подав Арістотель, є тим, що говориться, стверджується про суще ...” [12, 30]. Тобто вже у самих витоках свого вчення про категорії Гегель орієнтується не на гносеологічно-логічне витлумачення цих інтелектуальних формоутворень у кантівській „Критиці чистого розуму”, а на їх суто формально-логічне трактування у дусі аристотелівської „Метафізики” (пригадаємо: „загальні роди сказувань про буття”). До щойно висловленого тут же додаю найпрограмніше з усіх існуючих положень з гегелівського вчення про категорії, яке міститься у розділі „Логіка” з „Філософської пропедевтики” (1811): „Думки (мысли – рос.) існують троякого роду: 1) категорії, 2) визначення рефлексії, 3) поняття. Вчення про два перших складають об’єктивну логіку у метафізиці, вчення про поняття – логіку у власному значенні слова, інакше кажучи, суб’єктивну логіку” [14, 93]. Щойно процитоване, як то кажуть, розставляє всі крапки над „і”. Для Гегеля, по-перше, проблема категорій є власне справою науки про мислення – логіки. По-друге, специфіку категорій, відповідно до його позиції, можливо з’ясувати лише через співвідношення їх з поняттями, до речі, як і навпаки. По-третє, з цієї цитати випливає, що „водорозділом” поміж категоріями і поняттями є „визначення рефлексії”, „рефлексивні визначення сутності” („тотожність”, „відмінність”, „протилежність”, „протиріччя”). Очевидно, що, за Гегелем, тільки ті інтелектуальні формоутворення, які збагатилися про-

ходженням усіх фаз визначень рефлексії, набувають якості повнокровних понять. Наприклад, одиничне-особливе ↔ всезагальне може зреалізовуватися на рівні категорій (тут загальне існуватиме у стані „абстрактного всезагального“), а може збагатитися і поняттєвим щаблем (а тут уже всезагальне набуде ґатунку „конкретного всезагального“).

Наведу ще два панлогічні положення з гегелівського вчення про категорії. Характеризуючи сучасний стан справ на теренах класичної механіки і механістичного природознавства Гегель у розділі „Абсолютна механіка“ з „Філософії“ природи (1817) написав: „Мають же нарешті настати часи, коли наука усвідомить метафізичні категорії, якими вона користується, і покладе в основу своїх роздумів поняття предмета замість цих категорій“ [13, 94]. Проте гегелівські звинувачення у псевдокатегоріальності й антипоняттєвості не обмежуються контурами природознавства, а поширюються на всі інші галузі знань (зокрема й на філософські напрями, що були несумісними з гегельянством). Так, у „Передмові до другого видання“ (1827) з „Логіки“ Гегель заперечує існування антагонізму поміж своєю філософією та формами знань з галузей історії, права, релігії, мистецтва і тут же заявляє: „Колізія поміж цими формами і філософією з'являється тільки тоді, коли вони виходять за властиві їм межі, утілюють свій зміст у категоріях і роблять зміст залежним від останніх, не доводячи їх до поняття і не завершуючи їх в ідею“ [10, 57-58]. Саме крізь призму трьох останніх наведених вище гегелівських положень слід усвідомлювати і його висловлювання про те, що „категорії, тобто визначення буття, є простими“ („Філософська пропедевтика“); і його запевнення про „поетапний розвиток змісту категорії у теорії духа“ („Філософія духа“); і його констатацію щодо „некритичного і безсвідомого користування метафізичними категоріями науковим емпіризмом“ („Логіка“); і його розуміння необхідності „заміни формальних категорій розсудку рефлексивними визначенностями мислення“ („Філософія природи“); і його закид у бік „попередньої метафізики“ за „нехтування суттєвою відмінністю поміж порожніми і змістовими поняттями“ („Наука логіки“); і багато інших думок Гегеля стосовно відмінності і спорідненості категорій і понять.

Але панлогіст Гегель був ще й видатним діалектиком, для якого принцип історизму повсякчас ставав необхідним правилом власного наукового і філософського пізнання. Останнє ж не могло, хоча б певною мірою, не позначитися на його вченні про категорії. В основних гегелівських творах зустрічаються висловлювання, які „не вписуються“ в його ортодоксальну панлогічну теорію категорій. Приклад з „Науки логіки“: „Успіхи освіти взагалі, і зокрема науки, навіть емпіричних наук ... у цілому, рухаючись у межах звичайних категорій (наприклад, категорій цілого і частин, речі і її властивостей тощо) поступово висувають і більш високі відношення думки чи щонайменше піднімають їх до рівня більшої всезагальності і тим самим змушують звертати на них більше уваги“ [11, 83]. Приклад з „Філософії природи“: „Філософія як філософія має у своєму розпорядженні взагалі інші категорії, ніж звичайна свідомість; вся відмінність між різними рівнями освіченості зводиться до відмінності категорій, якими користуються. Всі перевороти як у науках, так і у всесвітній історії відбуваються тому, що дух у своєму прагненні зрозуміти і почути себе, опанувати себе, змінював свої категорії і тим усвідомлював себе достеменніше, глибше, інтимніше і досягав більшої єдності із собою“ [13, 21]. Ці цитати говорять багато про що. Та найголовніше – в них Гегель пише про безмежний розвиток категорій і у всіх науках, і у філософії. Пригадаємо. У вже наведених гегелівських положеннях йшлося про розвиток категорій, але там таке удосконалення визнавалося можливим лише до нижнього порогу „визначень рефлексії“. Безмежно, за гегелівськими поясненнями розвиваються тільки і тільки поняття (звичайно ж, із похідними від них ідеями). Визнаючи перманентний поступ усіх категорій, Гегель, сам того не помічаючи, потрапляв у власноруч створену пастку-протиріччя. За такого розуміння категорії і поняття вже нічим не відрізняються між собою й одне з них стає зайвим. Розв'язання ж цього протиріччя з позицій гегелівського панлогізму неможливе.

На жаль, за часів СРСР панлогізм філософії Гегеля критикувався недостатньо і однобічно, переважно за його ідеалістичність. Про те, що гегелівські „Феноменологія духа“ (1807), „Наука логіки“ (звичайно ж, „Логіка“ включно) і „Філософія духа“ нищівно придушували слабко виражену і таку необхідну в межах гегельянства теорію пізнання, писалося дуже мало і непереконливо. А без повноцінних ґносеології (теорії пізнання) і логіки (теорії мислення), що повсякчас взаємодоповнюють одна одну, наукове вчення про категорії неможливе. На відміну від Канта, Гегель більше за все переймався „мисленням, спонукуваним самими по собі поняттями“ (рос. – „мышление, движимое самими по себе понятиями“). У нього одне поняття трансформується в інше (наступне) завдяки потенціям самої поняттєвості, що спирається на послідовність щаблів „абсолютної ідеї“ у логіці чи то на поетапність рівнів „абсолютного духа“ в антропології, феноменології, психології та інших науках про дух. Це, як і багато чого з уже зазначеного, дає підстави визнати Гегеля та заангажованих інтерпретаторів його вчення головними винуватцями того, що у науко-

вій і навчальній літературі і дотепер є непомірно поширеною хибна точка зору про категорії лише як про „найбільш загальні поняття”.

ВИСНОВКИ

Щоб ґносеологічно-логічні доробки Канта й Гегеля запрацювали в унісон на створення єдиної сучасної теорії категорій, ці фундаментальні класичні вчення потрібно, по-перше, повернути „обличчям одне до одного” і змусити їх, рухаючись назустріч, виправити та подолати кантівський антиісторизм, апіоризм, формалізм та агностицизм і, відповідно, гегелівський панлогізм та панфеноменалізм з їх поняттєвою гіперрефлексивністю. По-друге, слід визнати, що теорія категорій передбачає теорію понять, як і навпаки: без науки про категорії наука про поняття приречена стати фікцією. У справі взаємодоповнюваності категорій і понять все має бути „50 на 50”. По-третє, у справі змістовності категорій і понять все також має вимірюватися пропорцією „50 на 50”. Зміст будь-якого інтелектуального формоутворення (а воно завжди є принципово категоріально-поняттєвим) рівно наполовину зумовлене категоріальними чинниками і рівно наполовину – чинниками поняттєвими. Нарешті, по-четверте, педагогічно вивчати категорії і поняття слід не ізольовано одне від одного, а у постійному їх взаємозв’язку, бо чиста теорія пізнання, чи то чиста теорія мислення є науковими умовностями. Тільки відштовхуючись від такої дослідницько-навчальної установки, можна виокремити й узагальнити все цінне про поняття-категорії, що міститься у вченнях Канта й Гегеля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрос Е. И. Взаимовлияние языковых форм и категорий мышления и его границы / Е. И. Андрос // Категории диалектики, их развитие и функции. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 209–236.
2. Андрос Е. И. Инвариантный и вариативный характер категорий в культуре / Е. И. Андрос // Категории философии и категории культуры. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 166–204.
3. Андрос Е. И. Мировоззренческий аспект категории истины / Е. И. Андрос // Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 350–366.
4. Булатов М. А. Категории в контексте культуры / М. А. Булатов // Мировоззренческое содержание категорий и законов диалектики. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 220–234.
5. Булатов М. А. Логические категории и понятия / М. А. Булатов. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 3–335.
6. Булатов М. А. Понятие и уровни культуры в связи с категориальным освоением мира / М. А. Булатов // Категории философии и категории культуры. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 13–89.
7. Булатов М. А. Типы категорий и их систем / М. А. Булатов // Категории диалектики, их развитие и функции. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 21–188.
8. Быстрицкий Е. К. Истолкование основных функций категорий в современной буржуазной философии / Е. К. Быстрицкий // Категории философии и категории культуры. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 278–332.
9. Васильев С. А. Значение языковых факторов для изучения категорий мышления / С. А. Васильев // Категории диалектики, их развитие и функции. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 191–209.
10. Гегель Г. В. Ф. Логика / Г. В. Ф. Гегель // Энциклопедия философских наук : в 3 т. – М. : Мысль, 1974. – Т.1. – С. 51–452.
11. Гегель Г. В. Ф. Наука логики / Г. В. Ф. Гегель // Наука логики : в 3 т. – М. : Мысль, 1970. – Т.1. – С. 75–501.
12. Гегель Г. В. Ф. Наука логики / Г. В. Ф. Гегель // Наука логики : в 3 т. – М. : Мысль, 1971. – Т.2. – С. 5–248.
13. Гегель Г. В. Ф. Философия природы / Г. В. Ф. Гегель // Энциклопедия философских наук : в 3 т. – М. : Мысль, 1975. – Т.2. – С. 5–695.
14. Гегель Г. В. Ф. Философская пропедевтика / Г. В. Ф. Гегель // Работы разных лет : в 2 т. – М. : Мысль, 1971. – Т.2. – С. 7–209.
15. Горский Д. П. Понятие / Д. П. Горский // Философский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – С. 494–495.
16. Звиглянич В. А. Мировоззренческие аспекты категорий конечного и бесконечного / В. А. Звиглянич // Мировоззренческое содержание категорий и законов диалектики. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 254–271.

17. Звиглянич В. А. Непрерывность познания и непрерывность в развитии категорий / В. А. Звиглянич // Категории философии и категории культуры. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 90–166.
18. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Соч. : в 6 т. – М. : Мысль, 1964. – Т.3. – С. 69–799.
19. Копнин П. Категории / П. Копнин // Философская энциклопедия : в 5 т. – М. : Советская энциклопедия, 1962. – Т.2. – С. 472–475.
20. Кошарный С. А. Культура и категориальные формы освоения мира в феноменологии Э. Гуссерля / С. А. Кошарный // Категории философии и категории культуры. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 253–275.
21. Кравченко А. Понятие / А. Кравченко, В. Лазарев // Философская энциклопедия : в 5 т. – М. : Советская энциклопедия, 1967. – Т.4. – С. 311–316.
22. Крымский С. Б. Формы функционирования категории абсолютного в системе культуры / С. Б. Крымский // Мировоззренческое содержание категорий и законов диалектики. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 234–254.
23. Кузнецов В. И. Мировоззренческий смысл и категориальные композиции научного знания / В. И. Кузнецов // Мировоззренческое содержание категорий и законов диалектики. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 336–350.
24. Кузнецов В.И. О системности категориального аппарата конкретно-научного знания / В. И. Кузнецов // Категории диалектики, их развитие и функции. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 339–351.
25. Лой А. Н. О возникновении и формировании категорий сознания на ранних этапах человеческой истории / А. Н. Лой // Категории диалектики, их развитие и функции. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 239–256.
26. Озадовская Л. В. К проблеме соотношения философских категорий и естественно-научных понятий / Л. В. Озадовская // Категории диалектики, их развитие и функции. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 395–314.
27. Спиркин А. Г. Категории / А. Г. Спиркин, М. Г. Ярошевский // Философский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – С. 254.
28. Табачковский В. Г. Проблема соотношения категорий философии и категорий культуры в классической и современной буржуазной философии / В. Г. Табачковский // Категории философии и категории культуры. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 205–253.
29. Храмова В. Л. Категории философии как важнейший фактор развития идейных тенденций науки / В. Л. Храмова // Категории диалектики, их развитие и функции. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 314–338.
30. Шинкарук В. И. Категориальная структура научного мировоззрения / В. И. Шинкарук // Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 11–25.
31. Яценко А. И. Социально-практическая природа и мировоззренческая функция категорий как форм познания, самосознания и целеполагания / А. И. Яценко // Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 187–205.

REFERENCES

1. Andros, E. I. (1980) Vzaimovliyanie yazykovyih form i kategoriy myishleniya i ego granitsyi. Kategorii dialektiki, ih razvitie i funktsii. Kiev : Naukova dumka, 209–236.
2. Andros, E. I. (1983) Invariantnyi i variativnyi harakter kategoriy v culture. Kategorii filosofii i kategorii kulturyi. Kiev : Naukova dumka, 166–204.
3. Andros, E. I. (1981) Mirovozzrencheskiy aspekt kategorii istinyi. Mirovozzrencheskoe sodержanie kategoriy i zakonov materialisticheskoy dialektiki. Kiev : Naukova dumka, 350–366.
4. Bulatov, M. A. (1981) Kategorii v kontekste kulturyi. Mirovozzrencheskoe sodержanie kategoriy i zakonov dialektiki. Kiev : Naukova dumka, 220–234.
5. Bulatov, M. A. (1983) Logicheskie kategorii i ponyatiya. Kiev : Naukova dumka, 3–335.
6. Bulatov, M. A. (1983) Ponyatie i urovni kulturyi v svyazi s kategorialnyim osvoeniem mira. Kategorii filosofii i kategorii kulturyi. Kiev : Naukova dumka, 13–89.
7. Bulatov, M. A. (1980) Tipy kategoriy i ih system. Kategorii dialektiki, ih razvitie i funktsii. Kiev : Naukova dumka, 21–188.
8. Byistritskiy, E. K. (1983) Istolkovanie osnovnyih funktsiy kategoriy v sovremennoy burzhuaznoy filosofii. Kategorii filosofii i kategorii kulturyi. Kiev : Naukova dumka, 278–332.

9. Vasilev, S. A. (1980) Znachenie yazykovykh faktorov dlya izucheniya kategoriy myishleniya. Kategorii dialektiki, ih razvitie i funktsii. Kiev : Naukova dumka, 191–209.
10. Hegel, G. V. F. (1974) Logika. Entsiklopediya filosofskikh nauk. Moskva : Misl, T.1, 51–452.
11. Hegel, G. V. F. (1970) Nauka logiki. Moskva : Misl, T.1, 75–501.
12. Hegel, G. V. F. (1971) Nauka logiki. Moskva : Misl, T.2, 5–248.
13. Hegel, G. V. F. (1975) Filosofiya prirody. Entsiklopediya filosofskikh nauk. Moskva : Misl, T.2, 5–695.
14. Hegel, G. V. F. (1971) Filosofskaya propedevtika. Raboty raznykh let. Moskva : Misl, T.2, 7–209.
15. Gorskiy, D. P. (1989) Ponyatie. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar. Moskva : Sovetskaya entsiklopediya, 494–495.
16. Zviglyanich, V. A. (1981) Mirovozzrencheskie aspekty kategoriy konechnogo i beskonechnogo. Mirovozzrencheskoe soderzhanie kategoriy i zakonov dialektiki. Kiev : Naukova dumka, 254–271.
17. Zviglyanich, V. A. (1983) Nepreryvnost poznaniya i nepreryvnost v razvitii kategoriy. Kategorii filosofii i kategorii kulturyi. Kiev : Naukova dumka, 90–166.
18. Kant, I. (1964) Kritika chistogo razuma. Sochinenia. Moskva : Misl, T.3, 69–799.
19. Kopnin, P. (1962) Kategorii. Filosofskaya entsiklopediya. Moskva : Sovetskaya entsiklopediya, T.2, 472–475.
20. Kosharnyy, S. A. (1983) Kultura i kategorialnyie formy osvoiniya mira v fenomenologii E. Gusserlya. Kategorii filosofii i kategorii kulturyi. Kiev : Naukova dumka, 253–275.
21. Kravchenko, A., Lazarev, V. (1967) Ponyatie. Filosofskaya entsiklopediya. Moskva : Sovetskaya entsiklopediya, T. 4, 311–316.
22. Krymskiy, S. B. (1981) Formy funktsionirovaniya kategoriy absolyutnogo v sisteme kulturyi. Mirovozzrencheskoe soderzhanie kategoriy i zakonov dialektiki. Kiev : Naukova dumka, 234–254.
23. Kuznetsov, V. I. (1981) Mirovozzrencheskiy smysl i kategorialnyie kompozitsii nauchnogo znaniya. Mirovozzrencheskoe soderzhanie kategoriy i zakonov dialektiki. Kiev : Naukova dumka, 336–350.
24. Kuznetsov, V. I. (1980) O sistemnosti kategorialnogo apparata konkretno-nauchnogo znaniya. Kategorii dialektiki, ih razvitie i funktsii. Kiev : Naukova dumka, 339–351.
25. Loy, A. N. (1980) O vozniknovenii i formirovaniy kategoriy soznaniya na rannikh etapakh chelovecheskoy istorii. Kategorii dialektiki, ih razvitie i funktsii. Kiev : Naukova dumka, 239–256.
26. Ozadovskaya, L. V. (1980) K probleme sootnosheniya filosofskikh kategoriy i estestvennonauchnykh ponyatii. Kategorii dialektiki, ih razvitie i funktsii Kiev : Naukova dumka, 395–314.
27. Spirkin, A. G., Yaroshevskiy, M. G. (1989) Kategorii. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar. Moskva : Sovetskaya entsiklopediya, 254.
28. Tabachkovskiy, V. G. (1983) Problema sootnosheniya kategoriy filosofii i kategoriy kulturyi v klassicheskoy i sovremennoy burzhuaznoy filosofii. Kategorii filosofii i kategorii kulturyi. Kiev : Naukova dumka, 205–253.
29. Hramova, V. L. (1980) Kategorii filosofii kak vazhneyshiy faktor razvitiya ideynykh tendentsiy nauki. Kategorii dialektiki, ih razvitie i funktsii. Kiev : Naukova dumka, 314–338.
30. Shinkaruk, V. I. (1981) Kategorialnaya struktura nauchnogo mirovozzreniya. Mirovozzrencheskoe soderzhanie kategoriy i zakonov materialisticheskoy dialektiki. Kiev : Naukova dumka, 11–25.
31. Yatsenko, A. I. (1981) Sotsialno-prakticheskaya priroda i mirovozzrencheskaya funktsiya kategoriy kak form poznaniya, samosoznaniya i tselepolaganiya. Mirovozzrencheskoe soderzhanie kategoriy i zakonov materialisticheskoy dialektiki. Kiev : Naukova dumka, 187–205.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2014 р.